

Azîz Mahmud Hüdâyi'nin Tasavvfi Düşüncesinde Ölüm Ve Ölüm Sonrası Hayat

Y R D . D O Ç . D R . M E H M E T N E C M E D D İ N B A R D A K Ç I

Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

Giriş

Ölüm hayatın bir gerçeği olmakla birlikte, tecrübe edilmesi imkânsız bir hadisedir. Her ne kadar hayatın yok olması anlamına gelse de, insanı insan yapan hakikate ve onun manevî ruhuna zarar vermez. Madde mâna bütünlüğünün meydana getirdiği insanın bedeni ölümle aslına dönüp yok olurken, ruhu varlığını ebedileştirir. İnsanlığının farkına varanlar, yeni benlikler inşa ederek kendini ve Rabbini bilenler, bunu gerçekleştirip ölümsüzlük sırrını idrâk edebilirler.

Hayat ve ölüm, varlıklar içindir. Madde bağlamında hayat varlığa gelme, ölüm ise yokluğa gidiştir. İnsanın doğumu gibi ölümü de kendi elinde değildir. İnsan varlığını koruma ve sonsuza ulaşma arzusunu daima içinde taşır. Kur'an dünyada böyle bir amacın gerçekleşmeyeceğini, ölümün bir hakikat olduğunu, her canlının başına geleceğini haber vermektedir. Ölüm imtihan saatinin dolduğunu bildiren kaçınılmaz bir son olduğuna göre,¹ insan hayatı iyi değerlendirerek ona hazırlıklı olmalıdır.

İnsanın bir ölümlü bir de ölümsüz yanı vardır. Ten ölümlü, ruh ise ölümsüzdür. Tenin ölümü tekâmül etmek için gereklidir. Ölümü yok oluş telâkkî edenler ondan korkarlar ve kaçmaya çalışırlar. Ancak ondan kaçmanın imkânsızlığının da farkındadırlar. Çünkü gözleri önünde cereyan eden ölüm, ocakları söndürmekte, sevenlerin bellerini bükmekte ve anaların yüreğini yakmaktadır.

İnsanların ölüm olgusuna yaklaşım tarzları, yaşadıkları çevrenin dinî, sosyal ve kültürel yapısından kaynaklanan bazı farklılıklar arz eder. Ölümü tabii bir son

olarak görmekle birlikte, bir musibet şeklinde değerlendirenler de vardır. Allah inancı güçlü olanlar ise sevgiliye ve dostlara kavuşma olarak görürler. Ölümü ten kafesinden çıkıp sevgili ile buluşma zamanı olarak görenler, bir an önce vuslata ermeyi arzu ederler. Onlara göre hayatın zıddı olan ölüm, bir yok oluş değil, yeni bir başlangıçtır.

Ölüm acısı az ya da çok herkesin çektiği bir acıdır. Peygamberler de dahil bütün insanlar ölümün şiddetli ağrılarını hissetmiştir. Ölüm anında terleyip dudakları kurumuş, baygınlık geçirmişlerdir. Bununla birlikte Allah'a olan güven ve hüsn-i zan duygularını kaybetmemişlerdir. Nitekim sahabeden Muaz b. Cebel ölüm sancuları şiddetlenip baygınlık geçirdikten sonra; "Allahım, beni ne kadar sıkıştırırsan sıkıştır, bilirsin ki kalbim sana bağlıdır, seni sever."² sözüyle Allah'a olan güven duygularını ifade etmiştir. Hz. Peygamber'in müezzini Bilal'in hastalığı ağırlaşmış ölümü yaklaştığı sırada karısı çok üzülmüş ve bunu Bilal'e hissettirmişti. Bilal ise dostlarına, yani Hz. Muhammed (s.a.v.)'e ve arkadaşlarına kavuşacağı için sevinçli olduğunu söyleyerek karısına üzülmemesini tavsiye etmiştir.³

İnsan hayatın sonunda ölümle karşılaşacağını, ölüm sonrası hayatın varlığını düşündüğünde, davranışları daha anlamlı olur. İnsanın doğum ve hayatı kadar gerçek olan ölüm, hem sosyal hem de psikolojik açıdan bir denge unsurudur. Ölümü bir yokluk olarak algılayıp narsistik bir duyguya kapılma ne kadar ifrat ise, ölüm korkusuyla dünyayı bir zindana çevirme de tefrittir.⁴ Materyalist felsefenin ölüm sonrası hayata ilişkin olumsuz tavrı, ruhu bağlı bulunduğu bedenle sınırlı görme, cennetle cehennem bu dünyada yaşanan iki değişik hâl olarak değerlendirme ve ölümden sonraki hayatta bir takım çözümü imkânsız çıkmazların bulunduğunu iddia etmekten kaynaklanmaktadır. Ölümden sonra hayat ve ruhun ölümsüzlüğü onların ilgi alanı dışındadır. Ancak metafizik ve ahlâkî açıdan konuya yaklaştığımızda ölüm sonrası hayatın varlığı kabul edilecektir. Çünkü ölümden sonraki hayat denilince, ruhun ölümsüzlüğü, kişisel kimliğin görünmesi ile cennet ve cehennem gibi ölümün peşi sıra gelen hayatın geçeceği mekan akla gelmektedir.⁵

Sürekli ölüm korkusu üretmek yerine, ölümü bir motivasyon aracı olarak görmek psikolojik rahatsızlıklara kapıları kapatır. İnsanın sağlıklı bir hayat sürmesini kolaylaştırır. Kur'an ve hadiste insana ölümü hatırlatarak düşünüp davranışlarına çeki düzen vermesini öğütleyen birçok örnek bulunmaktadır. Ölüm gerçeğine vurgu yapan ilgili âyet ve hadislerle sûfîlerin sözleri, insanın sonlu bir varlık olduğunun farkına varmasını sağlamayı amaçlamaktadır. İnsanların sahip oldukları dinî inanç ve buna bağlı ebedî yaşama arzusu onları ölüm korkusundan uzaklaştırır. Bu inanç insandaki kemâle ulaşma ve sonsuzluk ihtiyacını tatmin eder. Bunun örnekleri tasavvuf düşüncesinde sık görülür.

Sûfî ve Ölüm:

Ölümü Allah, âlem ve insan telakkîleri içerisinde değerlendiren sûfîler, bu gerçeği ölümsüz ruhun ölümlü bedeni terk etmesi olarak değerlendirmişlerdir. Onlara göre ölüm, bir halden ötekine, bir evden başkasına geçiştir. Dünyada perde-

Üsküdar Karacaahmet mezarlığı

sini tam olarak açamayacağı sırra vâkıf olmak, yakînin bulanıklığını giderip daha çok berraklık elde etmek için perdenin aralanmasıdır.⁶

Sûfilere göre ölüm tabî ve irâdî (ihtiyârî ve irfânî de denilebilir) olmak üzere iki kısımdır. Tabî ölüm, insanın eceli gelince ruhunu teslim etmesi, canın ten kafesinden çıkmasıdır. İrâdî ölüm ise, nefsin arzu ve isteklerini söndürüp “ölmeden önce ölünüz” sırrına ermektir. Kalpte Allah’tan başkasına yer bırakmamaktır. Bu sır, nefisle sürekli cihad edip onu yenmektir. Mârifetullahı ulaşmaya engel olan benlik bağlarını koparmaktır.⁷ Aşk ve cezbe ehlinin yolu olan tarik-i şuttâr, iradeye bağlı ölüm üzerine kurulmuştur. Bu yola girenlerin başlangıçta ulaştıkları mertebe, diğerlerinin seyr u sülûklarının sonunda ulaştıkları mertebeden daha yüksektir.⁸ Bunların dışında bir de *teceddüd-i emsâl/halk-ı cedîd* şeklinde ölüm vardır. Tasavvufun tecellî⁹ anlayışına göre her şey Hakk’ın esmâ ve sıfatlarının tecellisidir. Tecellî’de tekrar yoktur. Sadece benzer şeylerin an be an yenilenmesi söz konusudur.¹⁰

“Allah’tan geldik Allah’a gidiyoruz” düşüncesini gerçekleştirme adımı olan ölüm, ölümsüzlüğe ulaşmak için geçilmesi gereken bir köprüdür. Ölümsüzlüğe ulaşma çabasının temelinde Hz. Âdem ile Havvâ’nın davranışlarının izlerinin olduğunu söylemek mümkündür. Onlar ölümsüzlüğe ulaşma uğruna kendilerine yasaklanan meyveyi yemişlerdir. Dostla vuslat büyük fedakârlık ister. Ölüm köprüsünden geçmeden cennet ve cemâlullahı kavuşmak mümkün değildir. Yahya b. Muaz er-Râzî dostlarıyla sohbet ettiği bir sırada yanındakilerden biri “ölüm meleği var olunca, bu dünyanın bir zerre değeri yoktur” deyince, “asıl ölüm meleği olmazsa bu dünya bir zerreye değmezdi. Zira ölüm dostu dostu ulaştıran bir köprüdür” demiştir.¹¹

Sûfîler ölümü şerrinden emin olunmayan dünyadan kurtulup, hayır umulan zâ-
tın huzuruna çıkmak şeklinde telâkkî ederler. Ölüm, bir mücadele ve mücâhe-
de yeri olan dünyadan kurtulma anıdır. Bu duyguları beslediklerinden onlar
ölüm korkusu hissetmezler ve onu bütün acılarına rağmen severek arzu eder-
ler.¹² Onlara göre Allah'ı sevenler ölseler bile, hayattadırlar. Sadece bir yerden
bir başka yere intikal ederler. Öze dönüp ölümsüzlüğe ulaşmayı isterler¹³ Bîş-i
Hâfî'nin ölümü yaklaştığında büyük bir ıstırap çektiği görüldü. Çevresindekiler
“galiba hayatı seviyorsun” diye takıldıklarında “Hayır, fakat padişahlar padişah-
ının huzuruna çıkmak cidden güç bir iş” diyerek Allah'ın huzuruna varma,
vuslat aracı olmakla birlikte ölümün zorluğunu dile getirmiştir.¹⁴ Benzer bir
duyguyu Süfyan-ı Sevrî'nin de yaşadığını görüyoruz. Ölümün yaklaştığını his-
settiğinde “ölümü arzu etmişim, şimdi ölüm gâyet güç. Keşke bütün seferler bir
asâ ve bir matara ile çıkılabilir cinsten olsaydı. Ama Allah'ın huzuruna varmak
için çıkılan sefer cidden çok zor” diyerek vuslatın zorluk ve sıkıntılarını anlat-
maya çalışmıştır.¹⁵

Sûfîlere göre ölüm bir yönüyle hazin bir gerçeklik, bir yönüyle de ebedî bir var
oluştur. İnsanın madde tarafını oluşturan beden bu dünyaya ait olduğundan bu-
rada kalacak, ruh ise asıl âlemine dönecektir. Yunus bu durumu şöyle dile getirir:

*Ten fânîdir, can ölmez, gidenler geri gelmez,
Ölürse tenler ölür, canlar ölesi değil.*

Ölüm bir kısım insanlara göre tehlike çanlarının çalmaya başlaması, bir an ön-
ce yüce yaratıcısına kavuşmayı arzu edenler açısından ise hakikat âlemine açı-
lan bir kapıdır. Ölümü bir yokluk olarak gören materyalist düşünceye göre teh-
likeli bir yolculuk, Allah'a ve ahiret gününe inanan ve sorumluluk bilinci için-
de yaşayan mü'mine göre dostun yanına varıştır. Mevlânâ ölümün bu iki yüzü-
nü şöyle ifade eder:

*“Oğul, herkesin ölümü kendi rengindedir. İnsanı Allah'a kavuşturduğunu düşün-
meden ölümden nefret edenlere, ölüme düşman olanlara, ölüm korkunç düşman
gibi görünür. Ölüme dost olanların karşısına da dost gibi çıkar.*

*Ayna beyaz yüzlü Türk'ün karşısında hoş renklidir. Siyah zencinin önünde ise,
simsiyahtır.*

*Ey ölümden korkup kaçan can, işin aslını, sözün doğrusunu istersen, sen ölü-
mden korkmuyorsun, sen kendinden korkuyorsun.”¹⁶*

Dünya hayatının fâniliği ve ölüm ötesi hayata bir hazırlık aşaması teşkil etmesi,
sûfîlerin ölüm öncesi tutum ve davranışlarında etkilidir. Sûfî ölüm ötesi hayat-
ta elde edeceği nimetlerin bu dünyadaki her şeyden üstün olduğunu bildiğinden
zâhidâne bir yaşayışı tercih eder. Ona göre tüm câzip ve eğlenceli yönleriyle
dünya hayatı, insanlara kendisinin bir hazırlık ve geçiş yeri olduğunu unuttur-
maya çalışır. Bilgisizlikten kaynaklanan tül-i emel besleme onun en büyük des-
tekçisidir.¹⁷

Allah insanın ruhunu varlık alanına çıkarttığında, bu dünyada, berzahta ve
ölüm sonrası hayatta tabî ve duyuşal bir sûreti yönetecek kabiliyet vermiştir.

Bu bakımdan ilkönce ruhlar âleminde (elest bezminde) Allah'ın rububiyetini kabul ettiği ahd ve mîsâkta, sonra dünyada ve arkasından berzâhta farklı surete bürünür.¹⁸ Hayat insanın içinde kendini biçimlendirdiği bir süreçtir. Ölüm bedeni ruhtan ayırdıktan sonra, ruh kendine uygun hayalî bir surete bürünür. Ruh ölümden sonra berzâha girince kendi durumunun daha açık bir görüntüsünü elde eder. Terk ettiği bedeninin bir perdeden başka bir şey olmadığını anlar.¹⁹ Ölüm insan için ilk uyanıştır. Ölümle olan bu uyanış, rüyada kendini uykudan uyanmış gören insanın durumuna benzer.²⁰

Hayat kadar gerçek olan ölümün anlaşılmasında tecellî kavramının önemli bir yeri vardır. Hayal tecellî ile hakikate bürünür. Sufilere göre, özellikle de İbnü'l-Arabî açısından Allah ilahî isimleriyle tecellî ettiğinde, o ismin mazharı olan şey zuhura gelir. *Muhyî* ismiyle tecellî ederse hayat bulup canlanır, *mübdî* ismiyle tecellî ederse vücûd bulur, *mümît* ismiyle tecellî ederse ölür. Mutlak varlık her an esmâ-i ilâhîyeden biriyle tecellî etmektedir. Her nefeste hem adem hem de vücûd gerçekleşir. Gelen gidenin hiçbir zaman aynı değildir. Zira tecellîde tekrar yoktur. Ehl-i keşf Hakkın her an tecellî edişini ve her tecellînin *halk-ı cedîd*, yani yeniden yaratma olduğunu müşahede yoluyla bilir. Bundan mahrum olanlar, bu sürekli değişimin farkına varamayanlar âlemin vücûdunun aynı şekilde durduğunu sanırlar.²¹

Hayat ve ölüm gibi, ölüm sonrası hayat da bir gerçektir. Ancak ölümden olduğu gibi onu da tecrübe etmek mümkün değildir. İslâmî öğretilerde uyku ile ölüm arasında ilişki kurularak uyku ölümün kardeşi olarak nitelendirilir. "*İnsanlar uykudadır. Ölüm onları uyandır*"²² sözü bu anlayışın bir göstergesidir. Ölüm sonrası hayatın gerçek mahiyetinin anlaşılmasında hayal bir vasıta olarak kullanılabilir. Hayal belirsiz nitelikte olduğundan ne var, ne yok, ne bilinen, ne bilinmeyendir. Varlıkla yokluk arasındadır. Ontolojik yönden ruhânî olanla cismânî olan arasına yerleştirilir ve berzâh ismi verilir. Hayalin en belirgin özelliği bedensiz olanı cisimleştirmek, cismânî olanı ruhânîleştirmektir.²³ Hayal büyük ölçüde rüyada tecrübe edilir. Rüyalarla bağımsız anlamlar arasında bir bağ kurulmaya çalışılır ve bunun en çarpıcı örneği *Yusuf Kıssasında* görülür. Sûfînin yaşadığı mirac ile hayal âlemi arasındaki bağ rüya tabiri ilminin atası Hz. Yusuf'un bulunduğu inanılan üçüncü kat gökle ilgilidir.²⁴ Şairlerin ilham aldıkları yer olan bu makama ulaşan bir sûfî hayal âleminin nasıl yorumlanacağını öğrenir. Bu tecrübeyi yaşayan bir sûfî olan Azîz Mahmud Hüdâyî'nin tasavvufî düşünce sistemindeki ölüm anlayışının kaynağı da bu bilgilerdir.

Azîz Mahmud Hüdâyî Türbesi'nin iç kısmı

Hazireden bir kısit

Azîz Mahmud Hüdâyî'nin Tasavvufî Düşüncesinde Ölüm ve Ölüm Sonrası Hayat:

Azîz Mahmud Hüdâyî (950-1038/1543-1628) dünyaya bakışını *Divân*'ındaki²⁵ bazı şiirlerinde yansıtırken, ölüm ve ölüm sonrası hayatla ilgili görüşlerini çeşitli eserlerinde açıklamakla birlikte, *Hayatü'l-Ervâh* ve *Necâtü'l-Eşbâh*²⁶ ile *el-Esiletü ve'l-Ecvibe fi Ahvâli'l-Mevtâ*²⁷ adlı eserlerinde toplu olarak vermektedir. *Hayatü'l-Ervâh* ve *Necâtü'l-Eşbâh* iki kısımdan meydana gelmiştir. Birinci kısımda zorunlu ölüm, ölüme kabiliyet ve istidâd, ölümü temennî etmeden nehiy, ölüm anındaki fitneler, saîdlerin ve şakîlerin ahvâli, kıyamet, haşr, hesap, şefaat, ve rü'yetullah'ın keyfiyeti bab ve fasıllar halinde anlatılmaktadır. İkinci kısımda ise ihtiyarî ölüm ile haşr-i manevî ve tezekkür, verâ, murâkabe, sıdk, zikir, ihsân, muhabbet, temekkün, ittisal, tevhid gibi tasavvufî hal ve makamlar açıklanmaktadır.²⁸ *el-Esiletü ve'l-Ecvibe fi Ahvâli'l-Mevtâ*'da ise, ölümlerin yeyip yemedikleri, kendilerini ziyaret edenleri bilip bilmedikleri, birbirlerini ziyaret edip etmedikleri gibi çeşitli konulara yer verilmiştir.²⁹

Hüdâyî ölümü zorunlu ve ihtiyarî olmak üzere ikiye ayırır. Ona göre birincisi hayvanî ruhun bedeni terk etmesidir. “*Her can ölümü tadacaktır*” hükmü gereğince her canlının başına gelen kaçınılmaz bir gerçek, geçeceği bir köprüdür. Ruh ölümsüzdür ve bir âlemden diğerine intikal eder. İkincisi ise arzulara gem vurarak nefsin isteklerine set çekmek, takvâ ile duyguların esaretinden kurtulup fenâ vadilerine adım atmaktır.³⁰ Hüdâyî zorunlu ve ihtiyarî ölümün her ikisini de onar bölümde ele alarak, zorunlu ölüm ve sonrası hayatta karşılaşılanlarla ihtiyarî ölüm sonrasında gerçekleştirilenler arasında bir karşılaştırma imkânı verir.

Sûfî ölümünün yaklaştığını hissederse, o ânın psikolojik yapısına ve kendi meşrebine uygun, Kur'an okuma, namaz kılma, virdini tekrarlama ve bir beyti terennüm etme gibi bir dinî ibadet şeklini tercih eder. Bu hâller bazen heybet (saygıya dayanan korku), bazen recâ (ümit), bazen de sükûnet ve güven duygusuyla gerçekleşir.³¹ Hüdâyî ölümün yaklaştığını hissettiğini imâ ettiği bir ilahisinde geçici olan dünya evinden bâki olan ölümsüzlük yurduna gitme zamanının yaklaştığını dile getirir. Böyle bir durumda insanın Efendisi olan Rabbinin davetine icabet edip dost illerini seyre hazır olması gerektiğini vurgular:

*Yeter oldun bu fânî evde sâkin
Yürü Dost illerin seyrân edegör
Civâr-ı Hakk'dadır hayr-ı mesâkin
Yürü Dost illerin seyrân edegör*

*Efendi cânibinden olsa da'vet
Gerekdir kullara hüsn-i icâbet
Hüdâyî kuluna ede inâyet
Yürü Hakk illerin seyrân edegör.*³²

Hüdâyî'ye göre ölüm anında şeytan insana musallat olur ve İslâm'dan soğutmaya çalışır. Allah'ın hidâyet verdiklerinin imdadına rahmet meleği yetişir ve şeytani kovar. İnsan nasıl yaşarsa öyle ölür ve diriltilir. İnsan öldükten sonra bedeni terk eden ruhlar berzâh âlemine gider. Mü'minlerin ruhları yedinci kat semâda, kâfirlerin ruhları ise yedi kat yerin altındaki "siccîn"de bulunur. Ancak bazı ruhlar kabirde, bir kısmı da *mele-i âlâ*'ya çıkamayacağından yer yüzünde kalır. Ruhlar nerede olursa olsun, güneşin kendisinin semada, ışığının yer yüzünde olması gibi cesetleriyle irtibatını devam ettirmektedir. Her ruh kendisiyle eşdeğer/benzer amelleri işleyen öteki ruhlarla birliktedir. Ehl-i irfânın ve sâlihlerin ruhları bedenlerini terk ettikten sonra Allah'ın huzuruna çıkarken, kötü ahlâk sahipleri ile zalimlerin ruhları hiç de hoş olmayan irin ve kaynar sularla karşı karşıya kalırlar. İnsan sadece yaptığı amelin karşılığını alır. Ruhlar Cuma günü ve gecesinde kabirlerindeki cesetlerine geri gönderilir.³³ Kabre gömülen cesetler bir süre sonra bozulur ve aslına dönerek toprak olur. Peygamberlerin, velîlerin ve şehitlerin cesetleri bu hükmün dışında kalır ve bozulmaz. Hüdâyî bu düşüncesini Hz. Peygamber'in "*Allah toprağa nebîlerin cesetlerini haram kılmıştır*" hadisiyle desteklemektedir.³⁴

İlk defa sûra üfürüldüğünde dünya hayatı sona erer. İkinci üfürülüşte kabirdekiler diriltilir. Kabrinden ilk çıkan Hz. Muhammed (sav) olacaktır. Her ne kadar ruhlar varlığı için bedenlere ihtiyaç duymasalar da, yakînî zevkin gerçekleşmesi ruh-beden bütünlüğüyle sağlanır. Bu bakımdan haşr hem ruhanî, hem de cismanî olacaktır. Cesetlerin tekrar bir araya getirilmesi, Allah için ilk defa yaratmaktan daha zor değildir. İnsanlardan bir kısmı hesapsız cennete girerken, bir kısmı hesabını kolay, bir kısmı da çetin ve zor verecektir. Herkes iman ve amelinin derecesine göre sorgulanacak ve karşılığını alacaktır. Şefaate ehil olanlara Hz. Peygamber şefaate edecektir. Daha sonra da müminler şekil ve cisimsiz olarak Allah'ı göreceklerdir.³⁵

İnsanın dünyadaki kişiliğiyle yakından ilişkili olan ölüm sonrası hayat, ölümsüzlük düşüncesinin temelini oluşturur.³⁶ Ölümsüzlüğe ulaşma inanan insanın mükemmel insan olma gayesini gerçekleştirme çabasıdır. Mahiyeti icabı yok olmayan ruh ölüm sonrası hayatta bedenle bütünleşerek mükemmeliyete erişir. İnsan varoluş gayesinin anlamını idrâk ettiği ölçüde bu hayatla sınırlı kalmadığını ve ölüm sonrası hayatın varlığını kabul eder.

Hüdâyî'ye göre dünya geçici olduğu gibi aynı zamanda vefasızdır. Bu sebeple süslenerek insanın karşısına çıkan yalan dünyaya aldanmamak gerekir. Çünkü o âlemlerin yüzü suyu hürmetine yaratıldığı Hz. Muhammed (sav)'i bile alıp götürmüştür. Dünya bir taraftan halkın gözüne iyi ve güzel görünürken öbür taraftan gözünü toprakla doldurur:

*Kim umar senden vefâyı
Yalan dünya değil misin
Muhammedü'l-Mustafa'yı
Alan dünya değil misin*

*Kasdedip halkın özüne
Toprak doldurup gözüne
Ehl-i gafletin yüzüne
Gülen dünya değil misin*

*İşin gücün dâim yalan
Çok kişiden arta kalan
Nice kere boşaluben
Dolan dünya değil misin³⁷*

Hüdâyî dünyanın geçiciliğini vurguladığı bir ilahisinde emanete hıyanet etmemeyi, geçici olan dünyada gaflete dalmamayı, ölüm sonrası hayatta insanı utandıracak davranışlar yapmamayı öğütlemektedir. Bedenlerin ölümü gerçektir. Ancak bu Allah sevgisiyle hayat bulan kalplerin bozulup çürüyeceği anlamına gelmez. Bu bakımdan bir gün var, öbür gün yok olan dünyaya yüz vermemek, ölmeden önce ölme şuuruna ermek gerekir:

*Fermân erişecek yüce Hazretten
Uyarırlar seni nevm-i gafletten
Götürüb ayağı bezm-i kesretten
Otag-ı berzâhta kursan gerekdir.*

*Hüdâyî âlemin yoktur sebâtı
Ölmezden ön ölen buldu hayatı
Yeter ettin ednâya iltifâtı
Bu âlî divânda dursan gerekdir.³⁸*

Hüdâyî'ye göre zorunlu ölüm ve sonrasında karşılaşılanlar gibi, ihtiyarî ölümün de kendine mahsus bir manevî haşri vardır. Ancak bu, avâm, havâs ve havâsu'l-havâs mertebelerinde farklı farklı olur. Avâmın haşri bedenlerinin kabirlerinden mahşer yerine çıkarılmasıdır. Havâssın haşri, seyr u sülûkla dünyevî be-

den kabirlerinden ruhanî âleme yükselmeleridir. Havâssu'l-havâssın haşri ise, ruhanî benlik kabirlerinden Allah'a vasıl olup Rabbanî hüviyete bürünmeleridir.³⁹

Hüdâyî ihtiyarî ölümü fenâyâ ermek olarak görür ve fenânın da bekâ âlemi için bir köprü, sabahı vuslat bayramı olan bir gece olduğunu ifade eder. Ona göre ihtiyarî ölüm ve onun peşinden gelen manevî haşr, seyr u sülûkla gerçekleştirilebilir. Celâl ve Cemâl duvarlarını aşıp selsebil pınarına ulaşmak isteyenler nefis vatanından ayrılıp üns şehrine sıdk ile hicret etmelidir. Bu da riyâzet, tövbe ve Allah'a samimi bir kalple yönelmekle olur.⁴⁰ Gaybın on mertebesini geçip vuslata ermek usûle uygun hareket etmekle gerçekleşir. Manevî haşri gerçekleştirmenin temeli olan bu usûl; ihlâsı müşâhede ederek emirleri yerine getirmek, sünnete uymak, bid'atlerden uzaklaşmak, havf'ı müşâhede ederek yasakları terk etmek, haramlara riâyet, mahlûkâta nasihat yoluyla şefkat etmek, zorluk ve sıkıntıyı kaldırmak, vakti boşa gideren herkesten ve her şeyden uzaklaşmak ve kalbin huzurunu gideren her şeyden ayrılmaktır⁴¹

Hüdâyî ihtiyarî ölümün, bir başka deyişle fenâ'nın Allah'a vuslatı sağlayan önemli bir vasita olduğunu ifade eder. Allah'a vasıl olmak onu tanımakla mümkündür. Bunu sadece ehl-i irfân gerçekleştirebilir.⁴² Hüdâyî ehl-i irfânın bir sıfatı olan fânî dünyayı ve mâsivâyı gönülden çıkarmayı, Allah'ın dışında hiçbir şeye güvenmemeyi bir şiirinde şöyle terennüm eder:

*“Neyleyim dünyayı
Bana Allah'ım gerek
Gerekmez mâsivâyı
Bana Sultanım gerek*

*Ehl-i dünya dünyada
Ehl-i ukbâ ukbâda
Her biri bir sevdâda
Bana Allah'ım gerek*

*Dertli dermanın ister
Kullar sultanın ister
Âşık cânânın ister
Bana Sübhan'ım gerek*

*Fânî devlet gerekmez
Dürlü zînet gerekmez
Hakk'sız cennet gerekmez
Bana Allah'ım gerek⁴³*

Hüdâyî insanın vahdet âleminden kesret âlemine gelişini, yaratılış açısından ah-sen-i takvîm oluşunu ve ahlâk yönüyle de kemâle erip Allah'a yakınlaşmasını, kesretten kurtulup Rabbiyle halvete girişini şöyle anlatır:

*Ezelden aşk ile yâne geldik
Hakikati şemine pervâne geldik*

*Tenezzül eyleyip vahdet ilinden
Bu kesret âlemin seyrâna geldik*

*Geçüp fermân ile bunca avâlim
Gezerken âlem-i insâna geldik*

*Fenâ bulduk vücûd-ı fânî mutlak
Bırdık katreyi ummâna geldik*

*Nemiz ola Hüdâyâ sana lâyık
Heman bir lutf ile ihsâna geldik*

*Umarız irerüz bâki cihâna
Civâr-ı Hazret-i Rahmân'a geldik*

*Geçüp âhir bu kesret âleminden
Hüdâyî halvet-i Sultan'a geldik⁴⁴*

Hüdâyî *Hayâtü'l-Ervâh*'ın ikinci kısmında hakikat yolcusunun benlik bağlarından sıyrılıp bekâ billaha ulaşmasında takip edeceği usulün esaslarını açıklar. Bunları Hacı Abdullah Herevî (ö.481/1088)'nin *Menâzilü's-Sâirîn*⁴⁵ adlı eserini esas alarak sıralar. Herevî bu eserini on kısım ve her kısmı da on bölümde ele almıştır. Bu kısımlara *Bidâyât*, *Ebvâb*, *Muamelât*, *Ahlâk*, *Usûl*, *Edviye*, *Ahvâl*, *Velâyet*, *Hakâik* ve *Nihâyât* isimlerini vermiştir. Hüdâyî bu kısımlardan birer terimi seçerek *Hayâtü'l-Ervâh* adlı eserini meydana getirmiştir. Herevî gibi o da terimleri avam, havâs ve havâssü'l-havâs mertebelerinden açıklamıştır. Bazen Herevî'nin ismini zikrederek,⁴⁶ bazen de zikretmeden alıntılar yapmıştır. Bu da Hüdâyî'nin tasavvufun esasları konusunda Herevî'den etkilendiğini gösterir. Hüdâyî, seyr u sülûku tamamlamak için Herevî'nin on kısmından *Bidâyât'tan tezekkür*, *Ebvâb'dan vera'*, *Muamelât'tan murâkabe*, *Ahlâk'tan sıdk*, *Usûl'den zikir*, *Edviye'den ihsân*, *Ahvâl'den muhabbet*, *Velâyet'ten temekkün*, *Hakâik'ten ittisal* ve *Nihâyât'tan tevhid*'i seçerek oluşturduğu on esas belirlemiştir. On sayısını tamlığı ifade ettiğinden bu mertebeleri aşan bir sâlik ihtiyarî ölümü gerçekleştirmiş olur.

Hüdâyî sûfînin seyr u sülûkta takip ettiği mertebelerden her bir kısımdan bir bölümü seçerek tespit ettiği bu on esastan önce, her mertebede ayrı bir yeri olan tövbeyi ele alır. Zira tövbenin tasavvufî eğitim sürecinde önemi büyüktür. Seyr u sülûk tövbe ile başlar. Vuslata ermeyi arzu eden hakikat yolcusu için her şeyden önce *tezekkür* gelir. Bunun temelinde kendi kusurlarını göz önünde bulundurup şeyhin ve müridin kusurlarıyla meşgul olmamak vardır. İkinci sırada kalbi şeriat, tarikat ve hakikatte yasak olan şeylere ilgi duyma kirinden temizleyen *vera'* bulunur.⁴⁷ Sâlik, keşf ve müşahedeye ulaşmak için takvâlî bir şekilde Allah'ı *murâkabe* etmelidir. Kalbinin Hakk'la beraber olması, O'nun iradesine karşı koymaması ve Cenab-ı Hakk'ın hakikatının her şeyde olduğunu düşünmesi gerekir. Böylece şuhûdî tevhidî murakabe etmiş olur.⁴⁸ Sâlik, nübüvvetten sonra en üst derecede bulunan *sıdk*a büyük önem vermelidir. Bunun en alt derecesi sır ile alâniyetin aynı olmasıdır. Hakikatın eksiksiz gerçekleşmesi *sıdk*a bağlıdır. Bütün kalbiyle Allah'a yönelen sâdik, daima ünsiyet hâlinde olduğundan amellerini görmez.⁴⁹

Sülükün mertebelerini gösterdiği Merâtibu's-sülük adlı eserinden bir kesit

Hüdâyî vahdet sırrına ermek için şirkin her türlüşünden sakınmanın önemini vurguladığı bir ilahisinde, bu günün işini yarına bırakmamayı ve doğruluktan ayrılmamayı tavsiye eder. Temel felsefesi doğruluk olan Allah dostu âşıklar için ölüm söz konusu değildir. Onlar ölümsüzlük şerbetini içtiklerinden kıldan ince kılıçtan keskin sırat köprüsünü bu dünyada geçerler, kevseri burada içerler. Çünkü ölmeden önce ölme şuuruna erdiklerinden kalplerini nur ile doldurmuşlar, Hakk'ı bulmuşlardır. Ölüm gerçeğiyle karşılaştıklarında hiçbir korkuya kapılmadan yeni bir hayata adım atmak için sabırsızlanırlar. Hüdâyî bu düşüncelerini şöyle ifade eder:

Âşık olan mü'min ölmez
Müşrik hod kendüyü bilmez
Âhir bunda kimse kalmaz
Yükün erkenden eregör

Sâdıklar yolunu tutup
Hakk'ın dergâhına yetüp
Âşık bülbül gibi ötüp
Dost güllerin deregör

Doğru yola giden erler
Sırâtı bunda geçerler
Bilmez isen bu yolu ger
Var bir bilire soragör

Hulleyi bunda biçerler
Kevseri bunda içerler

*Cenneti bunda açarlar
Durma kapıyı uragör*

*Ölmezden evvel ölüben
Kalbin nur ile doluben
Hakk'ı Hüdâyî buluben
Bâkî hayata iregör".⁵⁰*

Hüdâyî, seyr u sülûk'ta zikrin çok özel bir yeri olduğunu belirtir. *Zikir* nisyan ve gaflet tehlikesinden kurtulup sâfi olmaktır. Zikir Allah'ın isimleriyle yapılmalıdır. Zikrin en üst derecesi kelime-i tevhidle yapılanıdır. Buna ilaveten müşâhede-yi devamlı kılan, zihni gaflete düşürecek tefrikadan kurtaran *zîkr-i hafî* ve zikredenle zikredilenin birleştiği *zîkr-i hakîkî* vardır. Seyr u sülûkun nihâyet makamında olanlar için zikrin fenâdan sonra bekâ mertebesi bulunur. Bu, Hakk ile var olmaktır. Hem zikir hem de ibadetler ihsân mertebesinde, Allah'ı görüyor-muş gibi yapılmalıdır.⁵¹

Hüdâyî, *muhabbeti* avâm menziline havâs menziline yükselmenin son noktası olarak görür. Muhabbet ehli yaptıklarına karşılık beklemez. Muhabbet menziline altındaki makamlarda bulunanlar ise yaptıklarına karşılık beklerler. Seyr u sülûkta esas olan Allah'ın rızasını isteyerek, mâsivâyı terk etmektir.⁵²

Hakikat yolcusu velâyet mertebesine ulaştığında temkin ehlinden olur. Burada istikrar ve istikamet en üst derecesi vardır. *Temekkün*, velâyet makamlarının sonuncusudur. Farktan ceme çıkılanıdır. Cem hâline ulaşan sâlik, eşyanın hakikati bilgisine ulaşır.⁵³

Hakikat mertebesine ulaşan sâlik, zâhir ile bâtını, evvel ile âhiri, mübdi' ile müîdi bir müşâhede eder. Bu makam Ahadiyet mertebesinin altında bulunan Vahdâniyet mertebesidir. Bu mertebede isimler arasındaki farklılık ve zıtlıklar ortadan kalkar. Yön, cisim ve şekil olmaksızın *ittisâl* gerçekleşir. Bunun akabinde sâlik, Mutlak varlığın dışında her şeyi, hatta kendi varlığını da kaybeder. Böylece kendi varlığı (vücûd) Hakkın varlığında fenâ bulur. Aslında gerçek vücûd Hakk'ın vücûdudur. O'nun dışındaki vücûdlar itibârîdir. Hakk'ın dışında hiçbir şey yoktur. O bakımdan ontolojik bir ittisal söz konusu değildir.⁵⁴

Hakikat yolcusu sülûkun sonunda *tevhide* ulaşır. Bu en yüce makam ve ulaşılması en zor hedeftir. Tevhide ulaşan hissiz ve hareketsiz Hakk'ın manevî yakınlığının hakikatine dalar. Bu kulun yaratılmazdan önceki hâline dönüşüdür. Tevhid, sıfatların ve eserlerin tümüyle fenâ bulmasıyla gerçekleşir. Ahadiyet makamında hiçbir söz ve şekil yoktur. Aksi halde Ahadiyet makamı olmazdı.⁵⁵

Hüdâyî vahdet deryasına girenlerin kesretin dalgalanmalarına aldanmayacağını, Hakk'ın didârını görenlerin fâni şeylerle vakit geçirmeyeceğini belirtir. Onlar ölmeden evvel ölmenin şuuruyla hareket ettiklerinden kul haklarına saygılı olurlar, insanlığın farkına varırlar ve Hakk'ın divânına gönül rahatlığıyla giderler. Gerçek bilgi, sonbaharı yaşamayan serviler gibidir. Onların yazı kışı olmaz. Bu bilgiye ulaşanlar hakikati müşâhede ettiklerinden varlığın sırrını zevkle idrâk ederler. Hakk'ın dergâhına girenler hem bu dünyada hem de ölüm sonrası hayatta büyük ihsân ve bağışlara erdiklerinden sevinçlidirler.⁵⁶

Sonuç:

Hayat kadar gerçek olan ölüme alışmak, hayat ve tecrübeyi bu olgunun odağına yerleştirmek, ilim ve irfân, bilgi ve hikmet sahibi bilge kişilerin yapabileceği bir iştir. Hayat gibi ölüm de karşı konulamaz bir hakikattir. Ölüm bedenden ayrılan ruhun Rabbine kavuşma çağrısına verdiği cevaptır. Ölüm korkusu bu büyük hakikatle ansızın karşılaşma, hazırlıksız yüzleşme korkusudur. Ebedî hayatı isteyip de ölümü istememek, cehaletin eseridir. Ölümden korkan, aynı zamanda Allah'ın adaletinden, hikmetinden, ihsan ve bağışından kaçıyor demektir.

Ölümsüzlüğe ulaşma birçok insanın ortak arzusudur. Ölüm gerçeği insanın ölümlü olmasına rağmen sonsuza kadar yaşama arzusunu engelleyememiştir. Hüdâyî'nin de içinde bulunduğu sûfiler bu arzuyu ölümsüz olan ruhu ölüm sonrası hayata hazırlamak suretiyle tatmin etmişlerdir. Allah'a ve ölümden sonraki hayata inananların ölümle ilgili düşünceleri farklı şuur seviyelerinde bulunur. Genellikle halk dünya ve ahiret için yaptığı faaliyetlerde daha çok dünyayı ön plana çıkarmaktadır. Buna mukabil yoğun bir dinî atmosferde yaşayanlar ölüm ötesi hayata daha fazla önem atfetmektedirler. Gönüllerindeki Allah aşkıyla bir an önce vuslata ermeyi uman sûfiler ölümü ölümsüzlüğe ulaşmanın bir basamağı olarak görmektedirler. Nitekim her hareketini bir ibadet vecdiyle yaparak Allah'ı görüyormuşçasına davranışlarına yön veren Hüdâyî, yaklaşan ölümlü hissettiğinde, son nefeste olmak istediği gibi olmaya çalışmıştır.

Hüdâyî ihtiyarî ölüm adını verdiği seyr u sülûk mertebelerini aşmakla ölmeden önce ölme şuuruna erileceğini ifade eder. Ona göre, fitratın aslına dönülünce tezekkür gerçekleşir. Vera' insanın mâsivâ ile olan ilgisini koparıp atar. Murâkabe insanı Allah'a saygılı ve sorumluluk bilinciyle hareket ettirir. Sıdk her şeyin temelidir. Zikir yapmadan vuslat gerçekleşmez. İhsân kalp rahatsızlıklarını tedavi eder. Cefâ ile eksilmeyen, safâ ile artmayan muhabbete ehil olan lutfu ve kahır eşit görür. Mutlak varlık olan Allah'ın vücûdunun yanında diğer varlıkların vücûdu yok mesabesindedir. İnsan fenâyâ vasıl olduğunda tevhide erer. Bunu da ancak irfân ehli başarabilir.

DİPNOTLAR

¹ “Hükümranlığın sahibi olan Allah’ın şanı ne yücedir. O’nun her dilediğini yapmaya gücü yeter. O, hanginizin daha iyi amel ettiğini sınamak için ölümü ve hayatı yaratandır. O, yüce ve bağış bol olandır.” el-Mülk, 67/1-2. “Her can ölümü tadacaktır. Sizi hayatın iyi ve kötü yönleriyle karşı karşıya getirerek sınıyoruz ve sonunda hepiniz bize döneceksiniz.” el-Enbiyâ, 21/35.

² Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi’d-Dîn*, Mısır 1957, IV, 465.

³ Abdülkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, 3. baskı İstanbul 1991, 480; Gazzâlî, IV, 860; Mevlânâ, *Mesnevî*, Çeviren: Veled İzbudak, İstanbul 1990, III, 1517-1520.

⁴ Hâbil Şentürk, “Ölüm Gerçeği ve Allah İnancı”, *DEÜİF Dergisi*, Sayı: I, İzmir 1983, 305.

⁵ Metin Yasa, *Felsefî ve Deneysel Dayanaklarla Ölüm Sonrası Yaşam*, Ankara 2001, 29-30, 44.

⁶ Mehmet Demirci, “Mutasavvıflara Göre Ölüm”, *İslâmî Araştırmalar*, Sayı: 3, Ocak 1987, 103.

⁷ Seyyid Şerif Cürcânî, *Ta’rifât*, Kahire 1991, 264; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 363-365; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara 1997, 506-507. Bir başka açıdan ölüm dört kısma ayrılır. *Kırmızı ölüm*. Nefse muhalefet edip arzularına set çekmektir. *Beyaz ölüm*: İnsanın iç âlemini aydınlatıp kalbi berraklaştıran açlık ve susuzluğa razı olmaktır. *Yeşil ölüm*: Kanaâtle yaşayıp, yama üstüne yama dikmektir. *Siyah ölüm*: Halkın eza ve cefasına katlanmaktır. Bu eziyetleri Allah’tan görüp Hakta fânî olmaktır. Necmeddin Kübrâ, *Tasavvufî Hayat*, Hazırlayan: Mustafa Kara, İstanbul 1980, 43-44.

⁸ Necmeddin Kübrâ, *Tasavvufî Hayat*, 42-43.

⁹ *Tecellî*, âşık olmak, açığa çıkmak, görünmek, zuhur etmek demektir. Gaybdan gelen ve kalpte ortaya çıkan nurlardır. Tecellî kavramında gaybdan şuhuda, karanlıktan aydınlığa, bilinmezlikten bilinirliğe, belirsizlikten belirliliğe geçiş vardır. Seyyid Şerif Cürcânî, *Târifât*, 61; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1995, 514, 515; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara 1997, 700-702.

¹⁰ Mehmet Demirci, “Ölümdeki Hayat (Tasavvuf Düşüncesinde Ölüm)”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl: 2, sayı: 4, Ankara Eylül 2000, 11-12.

¹¹ Ferideddin Attâr, *Tezkiretü’l-Evliyâ*, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, İstanbul 1981, 388.

¹² Gazzâlî, IV, 434.

¹³ Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf, Taarruf*, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, 2. baskı İstanbul 1992, 218; Kuşeyrî, 485-487; Abdülbâkî Gölpınarlı, *Mevlânâ’dan Sonra Mevlevîlik*, İstanbul 1983, 423; Mustafa Tatcı, *Yunus Emre Divanı*, Ankara 1991, 238-252.

¹⁴ Kuşeyrî, 480; Attâr, 173.

¹⁵ Attâr, 258.

¹⁶ Mevlânâ, *Mesnevî*, çeviren: Şefik Can, İstanbul 1997, III, 3434-3441.

¹⁷ Demirci, *Mutasavvıflara Göre Ölüm*, 96-99.

¹⁸ İbnü’l-Arabî, *el-Futûhâtu’l-Mekkiyye*, II, 627; William Chittick, *Varolmanın Boyutları*, çeviren: Turan Koç, İstanbul 1997, 338.

¹⁹ İbnü’l-Arabî, *el-Futûhâtu’l-Mekkiyye*, I, 307, IV, 425.

²⁰ İbnü’l-Arabî, *el-Futûhâtu’l-Mekkiyye*, II, 313; Demirci, *Ölümdeki Hayat*, 11.

²¹ A. Avni Konuk, *Fûsûsu’l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, Hazırlayanlar: Selçuk Eraydın-Mustafa Tahralı, İstanbul 1987-1992, III, 42-43, 234-235; Demirci, *Ölümdeki Hayat*, 11-12.

²² Bu söz Gazzâlî tarafından Hz. Peygamber’in bir hadisi olarak rivâyet edilse de Hz. Ali’ye atfedilmektedir. Aliyyü’l-Kârî, *el-Esrâru’l-Merfûa fi Ahbâri’l-Mevdûa*, tahkik: Muhammed Lütfî es-Sebbâğ, Beyrut 1986, 353, hadis no:555.

²³ William Chittick, *Hayal Âlemleri İbn Arabî ve Dinlerin Çeşitliliği Meselesi*, çev. Mehmet Demirkaya, 3. baskı İstanbul 2003, 98 vd.

²⁴ Hz. Peygamberin miracı ruh ve bedenle, sâfinin miracı ise fenâyâ ermek suretiyle hissî olarak, ruhen gerçekleşir. Bu bakımdan birbirinden farklıdır.

²⁵ Çeşitli kütüphanelerde birçok yazma nüshası bulunan Hüdâyî’nin Divân’ı iki kere Arap harfleriyle, iki kere Latin harfleriyle basılmıştır. Sahaf Nuri “*Külliyât-ı Hüdâyî 1287/1870*”, Celvetî şeyhi Mehmed Gülşen “*Külliyât-ı Hazreti Hüdâyî 1338-1340/1919-1920*” Arap harfleriyle yayımlamışlardır. Kemaleddin Şenocak “*Kutbu’l-Ârifin Seyyid Aziz Mahmud Hüdâyî: Hayatı-Menkabe-Eserleri 1970*”, Ziver

Tezereen “*Seyyid Azîz Mahmud Hüdâyî Divânı II*, İstanbul 1985” Latin harfleriyle yayımlamışlardır.

²⁶ Hüdâyî'nin bu eseri 30-35 varak civarındadır. Bazı Nüshaları şu kütüphanelerdedir: 1019/1610 tarihli Bursa il Halk Kütüphanesi Haraççioğlu 856/4; 1021/1612 tarihli Köprülü ktp 1583/2; Süleymaniye Âşir Efendi 443/10; Süleymaniye Esad Efendi 1654/2, 3533/8, 27789/2; Süleymaniye Hacı Beşir Ağa 653/3. Yılmaz, 107-108.

²⁷ Hüdâyî'nin *el-Esiletü ve'l-Ecvibe fi Ahvâli'l-Mevtâ* eserinin bilinen tek nüshası Bursa İl Halk Kütüphanesi Camii Kebir (Ulucami) 1751/6'da kayıtlıdır ve 20 (yirmi) varaktır (181-201). 1164/1753 tarihinde Mir Halil tarafından istinsah edilmiştir.

²⁸ Cemal Acer, *Azîz Mahmud Hüdâyî'nin “Hayâtü'l-Ervâh ve Necâtü'l-Eşbâh” Adlı Eserinin Tahkik, Tahrir, Terceme ve Tahlili*, MÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998. Bu çalışmayı bize gönderen hocam Prof. Dr. Hasan Kâmil Yılmaz Bey'e teşekkür ederim. Bu çalışmaya bundan sonra Hüdâyî, *Hayâtü'l-Ervâh* şeklinde atıf yapılacaktır.

²⁹ H. Kâmil Yılmaz, *Azîz Mahmud Hüdâyî Hayatı, Eserleri ve Tarikatı*, İstanbul 1990, 105.

³⁰ Hüdâyî, *Hayâtü'l-Ervâh*, 77b, 91a.

³¹ Kuşeyrî, 479-486; Demirci, 101.

³² Ziver Tezereen, *Seyyid Azîz Mahmud Hüdâyî Divânı II*, İstanbul 1985, 65, 67. ilahi. Bu esere bundan sonra Hüdâyî, *Divân*, şeklinde atıfta bulunulacaktır.

³³ Hüdâyî, *Hayâtü'l-Ervâh*, 77b -83ab.

³⁴ Hüdâyî, *Hayâtü'l-Ervâh*, 85a.

³⁵ Hüdâyî, *Hayâtü'l-Ervâh*, 86a-91a.

³⁶ Ölüm ve ölümsüzlük ile ilgili felsefî tartışmalar için bkz: Turan Koç, *Ölümsüzlük Düşüncesi*, 2. baskı, İstanbul 2005.

³⁷ Hüdâyî, *Divân*, 111, 141. ilahi; Yılmaz, 92-93.

³⁸ Hüdâyî, *Divân*, 59, 57. ilahi.

³⁹ Hüdâyî, *Hayâtü'l-Ervâh*, 92a.

⁴⁰ Hüdâyî, *Hayâtü'l-Ervâh*, 92ab.

⁴¹ Hüdâyî, *Hayâtü'l-Ervâh*, 92b.

⁴² Hüdâyî, *Hayâtü'l-Ervâh*, 81ab.

⁴³ Hüdâyî, *Divân*, 81, 90. ilahi; Yılmaz, 91.

⁴⁴ Hüdâyî, *Divân*, 83, 92. ilahi; Ağah Sırrı Levend, *Edebiyat Tarihi Dersleri*, İstanbul 1939, 287-288; Yılmaz, 94-95.

⁴⁵ Hâce Abdullah Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn ile'l-Hakkı Azze Şe'nihî*, 2. baskı, Mısır 1386/1966.

⁴⁶ Hüdâyî, *Hayâtü'l-Ervâh*, 93b, 94a, 104a, 105a.

⁴⁷ Hüdâyî, *Hayâtü'l-Ervâh*, 93b.

⁴⁸ Hüdâyî, *Hayâtü'l-Ervâh*, 94ab.

⁴⁹ Hüdâyî, *Hayâtü'l-Ervâh*, 95ab.

⁵⁰ Hüdâyî, *Divân*, 47, 39. ilahi.

⁵¹ Hüdâyî, *Hayâtü'l-Ervâh*, 96b-97ab.

⁵² Hüdâyî, *Hayâtü'l-Ervâh*, 99b-101a.

⁵³ Hüdâyî, *Hayâtü'l-Ervâh*, 101b-102a.

⁵⁴ Hüdâyî, *Hayâtü'l-Ervâh*, 102b-103b.

⁵⁵ Hüdâyî, *Hayâtü'l-Ervâh*, 102b-105a.

⁵⁶ Hüdâyî, *Divân*, 54, 49. ilahi.